

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

УДК 811.161.2'373.7: 398.9 (477.4/.5)
DOI: 10.31651/2226-4388-2020-29-33-37

ЛЕКСИЧНА ВАРІАТИВНІСТЬ У ПАРЕМІЯХ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНИЩИНИ (ЗА ЗБІРКОЮ МАТВІЯ НОМИСА)

Г. І. Мартинова, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)

e-mail: ganmart@meta.ua

ORCID: 0000-0002-8033-075X

Ю. В. Павлюк, магістрантка другого курсу Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)

e-mail: zubanchenko@ukr.net

У статті розглянуто лексичну варіативність паремій Середньої Наддніпрянищини за матеріалами унікального зібрання прислів'їв і приказок середини XIX ст. Матвія Номиса. За особливостями варіативних компонентів вирізняє варіанти-синоніми та безпосередньо варіанти. Лексичній варіативності підлягають компоненти, що належать здебільшого до самостійних частин мови, репрезентують різні граматичні значення (предметності, непроцесуальності, процесуальності), причому зіставні варіанти можуть бути однією частиною мови або належати до різних лексико-граматичних класів. Більшість аналізованих варіативних одиниць становлять іменники, прикметники, дієслова, зрідка фіксуємо займенники, числівники й прислівники. Відзначено, що, замінюючи один чи два складники паремії різними варіантами, мовці зберігають тотожність пареміологічної одиниці. Серед варіативних компонентів засвідчені як специфічні, відмінні від літературно нормативних, назви, так і ті, що стали надбанням української літературної мови.

Ключові слова: варіативність, лексична варіативність, паремія, синоніми, безпосередньо варіанти.

Актуальність. Процес становлення норм української літературної мови на народній основі відбувався тривалий час, упродовж якого вона увібрала в себе варіативні елементи, зумовлені не тільки міжмовними контактами та змінами в часі, але й поєднанням різних діалектних одиниць унаслідок міждіалектної взаємодії та специфіки ідіолекту мовців. Довільний вибір мовних засобів, неусталеність літературних норм спричинювали появу варіантів на різних структурних рівнях народної мови. Варіативність прислів'їв і приказок є одним із найцікавіших явищ в пареміології, оскільки пов'язана з чинниками, що впливають на процес варіювання, а також із механізмами його виникнення й належить до недостатньо вивчених, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У різні часи проблему варіативності української літературної мови в синхронному та діяхронному аспектах вивчали С. Єрмоленко [2], З. Франко [16], І. Матвіяс [7], В. Мойсієнко [9], Ю. Дорофєєв [1], І. Царалунга [17], Т. Коць [6], М. Зарінова [4], М. Зайцева [3] та ін. В останні десятиліття значний інтерес дослідників викликає явище варіативності паремій (О. Селіверстова [11], О. Сергієнко [12], В. Мішкур [8], Ж. Колоїз [5] та ін.), однак прислів'я та приказки Середньої Наддніпрянищини ще не були об'єктом вивчення.

Мета статті – вирізнити й схарактеризувати лексичні варіанти паремій Середньої Наддніпрянщини, засвідчені в збірці Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» [10], що є унікальним зібранням стійких висловів середини XIX ст., адже в ній засвідчено їхню локалізацію в українському континуумі.

Результати дослідження та їх обговорення. Лексичний склад прислів'їв надзвичайно різноманітний, оскільки він увібрав багатовіковий досвід народу-творця, особливості його світобачення й мовомислення. На думку О. Селіверстової, яка досліджувала варіативність паремій російської мови, відношення варіативності й наявності схожості між окремими прислів'ями в лексичному складі, семантиці, оформленні, структурній організації засвідчує «включеність прислів'їв у пареміологічний простір як особливу сферу, яка об'єднує як самі прислів'я, так і їхні складники – стереотипи і формульні комплекси, мотиви, коди та ідеї, лексичний «реквізит», художньо-естетичні прийоми» [11, с. 8]. Як зазначає дослідниця й підтверджують наші спостереження, у пареміях найбільш різноманітною є лексична варіативність, представлена різними лексичними відповідниками в однакових синтаксичних конструкціях [11, с. 11]. Ж. Колоїз зараховує до лексичних варіантів «словесні видозміни, що відбуваються в межах однієї і тієї ж конструкції і не вносять яких-небудь значеннєвих забарвлень у зміст паремії. Вони виникають унаслідок заміни одного або кількох компонентів іншими, найчастіше подібними чи ідентичними за значеннями, тобто синонімами» [5, с. 104]. О. Селіверстова в межах лексичної варіативності паремій вирізняє синоніми та безпосередньо варіанти [11, с. 14].

У пареміях, записаних у говірках Середньої Наддніпрянщини, виокремлюємо варіанти-синоніми та безпосередньо варіанти, зокрема, зафіксовано такі приклади варіативності паремій із використанням синонімів: *До біди не далеко* (Об.) – *До лиха не далеко* (Рад., З.) [10, с. 132]. У наведених прикладах однакових за структурою паремій простежуємо синонімічні іменники *біда* і *лихо*. За «Універсальним словником української лексики» синонімами до слова *біда* є *лихо, нещастя, горе* [15, с. 60]. Як бачимо, лексема *лихо* є найближчим синонімом до слова *біда*, що й зумовлює варіативність засвідчених одиниць. Фіксуємо інший приклад використання синонімів, представлених простою формою вищого ступеня порівняння прикметників *розумний* і *мудрий*: *Тепер розумніші яйця од курей* (Прав. Ниж.) – *Мудріші тепер яйця, ніж курі* (Г.) [10, с. 71]. За нашими спостереженнями, синонімія в прислів'ях і приказках є характерною й для дієслів, зокрема наказового способу в II особі однини: *Держись за землю!* (Лів.) – *Тримайся за землю!* (П.) [10, с. 308]. У проаналізованому матеріалі також засвідчено зразки паремій, що містять поєднання синонімів іменників із синонімами дієсловами, зосібна дійсного способу минулого часу: *Зловив зайця за хвіст!* (Л., Гр., Евх) – *Піймав куцоного за хвіст!* [10, с. 118], де наявні елементи двох синонімічних рядів: *засць* – *куций*, причому варіант *куций* є розмовним до варіанта *засць*, та *зловити* – *піймати*. У всіх наведених вище прикладах слова є абсолютними синонімами.

Характерною для паремій є така риса варіювання, як здатність дієслівного компонента втягувати у варіативну парадигму синонімічні форми, утворені від однієї основи за допомогою різних префіксів: *Вробивсь, як чорт* (Пир., Л.) – *Заробивсь, як чорт* (Пир., Л.) [10, с. 308].

Замінюючи один чи два компоненти різними варіантами, мовці зберігають тотожність пареміологічної одиниці, тобто характер відношень, зв'язків або залежностей між поняттями та явищами, що становлять логічний і структурно-композиційний план паремії. Її предметно-образний план може зберігатися чи то повністю, чи то частково [5, с. 104–105], причому варіанти виражені однією частиною мови, здебільшого іменниками, прикметниками: *Дош лє, як з луба* (Ил.) – *Дош лє, як з бочки* (Бр., Пир.) [10, с. 65]; *Гусь свині не товариш* (П., Г., Пир.) – *Кінь волу не товариш* (Пр., Лох.) [10, с. 86]; *А ні посла, а ні хісна* (Ил.) – *Ні осла, ні посла* (К., Кан.) [10, с. 354]; *За батьком на шлях* (О., Кр.) – *З батьком на шибеницю* (Лаз.) [10, с. 423]; *Наскочила кулага на врага* (Рад.) – *Наскочив*

чорт на біса (К., Л., Лох., Пр.) [10, с. 209]; *Вовк не такий лихий, як страшний* (Кан., К.) – *Вовк не такий недобрий, як страшний* (Бер.) [10, с. 212]; *По нашому українському звичаю треба п'ять горілку до чаю* (Пир.) – *По нашому бурлацькому обичаю треба п'ять горілку до чаю* (Пир., Кон., Кулж.) [10, с. 508]. Де *соколи літають, там ворони не пускають* (К., Кр.) – *Куди орли літають, туди сороки не пускають* (Не.) [10, с. 87] (відзначимо, що в цих пареміях засвідчено ще й різні прислівники, що вказують на місце чи напрям руху: *де – куди, там – туди*); *Мовчи та годуйсь!* (Л.) – *Мовчи та потакуй* (Ил.) [10, с. 90]; *Чмихає, як овечка* (Л.) – *Пиришить, як овечка* (Пир., Н.) [10, с. 605]; *Гріхи спокутувати* (Гат.) – *Гріхи отдалити* (Кл.) [10, с. 43].

Зрідка варіативні елементи належать до різних лексико-граматичних класів (займенники, прислівники): *У Бога все мога* (Ил.) – *У Бога все готово* (Об.) [10, с. 40]; *Здався на витрибеньки* (Бер., Пир., Х. 36.) – *Стінний на витребеньки* (Гат.) [10, с. 568]; *Куди пішов Лесь, то все весь* (Проск.) – *Куди піде Лесь, то всюди увесь* (Ил.) [10, с. 107]. Зрідка засвідчуємо також варіанти займенників: *Хто з Богом, з тім Бог* (Ил.) – *Хто з Богом, Бог з ним* (Проск.) [10, с. 42]. Як бачимо, мовці відшуковують свої еквіваленти лексичного наповнення паремії, які, однак, не змінюють її значення.

Модифікацію предметно-образного змісту ілюструють пареміологічні одиниці приказкового типу [5, с. 105], що містять порівняльний компонент, як-от: *Голий, як долоня* (О.) – *Голий, як пляшка* (Ном.) – *Голий, як палець* (О., Новг.) – *Голий, як пень* (Прав. Ниж.) [10, с. 106]; *Такий квас, як и в нас* (Проск.) – *Така кваша, як би й наша* (Р.) [10, с. 359]; *Слабий, як у четверо мотуз* (Евх.) – *Слабий, як у восьмеро мотуз* (Лит., С.) [10, с. 365].

Лексичній варіативності підлягають компоненти, що належать здебільшого до самостійних частин мови, репрезентуючи різні граматичні значення:

- предметності (*Дурень уродився* (Камн.) – *Чорт уродився* (Кан.) [10, с. 621]; *И ворогу своєму заказу* (Л., Пир., Пр.) – *И дітям своїм заказу* (Л., Пир., Р., Гл.) [10, с. 134]; *Благородна, як свиня огородня* – *Благородний, як кабан городний* (Лист.) [10, с. 84]; *Носиця, як кіт из салом* (П., Прав. Ниж., Лів.) – *Носиця, як кіт з оселедцем* (Проск.) [10, с. 148]; *Плаває, як вареник у маслі* (Пир.) – *Пливає, як пампук в олію* (Ил.) [10, с. 115]; *Побіліла, як полотно* (Х.) – *Побіліла, як хустка* (Бр.) [10, с. 218]; *Сто злотих не гроші, а мужик не брат* (Гайс.) – *Сто карбованців не гроші, а мужик не брат* (Кан., К.) [10, с. 97]);

- непроцесуальності (*Оттакої пресвятої!* (Л.) – *Оттакої небувалої!* (Пир.) [10, с. 297]);

- процесуальності (*Біда біду гонить* (К., Бат.) [10, с. 132] – *Біда біду трімає* (Бр.) [10, с. 131]; *Ще и кіт не женився* (Евх.) – *Ище и кіт не валявся* (Нов.) [10, с. 352]; *Що говорять, то й виговорять* (Бр., Л.) – *Що бають, то вибають* (Збр. Шей.) [10, с. 352]; *Хто дивує, нехай и собі так правує* (Кл.) – *Хто дивить, нехай собі так чинить* (Ст. 36.) [10, с. 352]).

Гіперо-гіпонімічні варіанти засвідчено в таких зразках паремій: *Комашки, комашки, ховайте подушки, бо Татаре йдуть* (Збр. Лаз.) – *Мурашки, мурашки, поховайте подушки и д.* (Арт. Шей) [10, с. 54]. Бачимо родо-видові відношення, де *комашки* є родовим поняттям, а *мурашки*, відповідно, видовим.

Висновки та перспективи дослідження. Отже, у межах лексичної варіативності зафіксовано 169 паремій, що різняться своїми компонентами – синонімами (*біда – лихо, розумніші – мудріші, держись – тримайся, зловив – піймав, засць – куций*) та безпосередньо варіантами (*луб – бочка, гусь – кінь, свиня – віл, чмихає – пиришить, свиня – кабан, четверо – восьмеро, встає – виходить, комашки – мурашки, здався – стінний, все – всюди*). Частина з названих лексем є абсолютними синонімами (*біда – лихо, зловив – піймав, засць – куций*), але здебільшого це варіанти, що відображають специфіку мислення діалектоносіїв (*хвоя – чапля, яйце – гроші, дати – дмухнути*). Варіативність у пареміях, за нашими спостереженнями, зумовлена лексичним багатством народного мовлення,

специфікою мовомислення діалектоносія, переконливо підтверджує красу й багатство нашої мови, її здиференційованість у просторі, що в перспективі потребує більш докладного вивчення.

Список використаної літератури

1. Дорофеев Ю. В. Лингвистический функционализм и вариативность языка. Симферополь : Таврида, 2012. 306 с.
2. Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Коць Т. А. та ін. Літературна норма і мовна практика. Київ : Ін-т укр. мови НАНУ, 2013. 320 с.
3. Зайцева О. М. Варіантні фонетичні явища й варіантність орфоепічних та фонетичних норм у мові сучасних українських телепередач. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ. Серія «Філологія, педагогіка, психологія»* : зб. наук. праць. Київ : Видавничий центр КНЛУ, 2017. Вип. 35. С. 256–263.
4. Зарінова М. В. Лексична варіантність в українській літературній мові кінця XIX – початку XX століть : дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. Київ, 2020. 211 с.
5. Колоїз Ж. В., Малюга Н. М., Шарманова Н. М. Українська пареміологія : навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Кривий Ріг : КП ДВНЗ «КНУ», 2014. 349 с.
6. Коць Т. А. Явище варіантності в історії літературної мови. *Українська мова*. 2016. № 2. С. 82–91.
7. Матвіяс І. Г. Варіанти української літературної мови. Київ : Велес, 1998. 162 с.
8. Мішкур В. Г. Явище варіантності у пареміях з анімалістичним компонентом. *Studia linguistic* : збірник наукових праць КНУ, 2012. Вип. 6. С. 160–164.
9. Мойсієнко В. Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові (на прикладі текстів північноукраїнського ареалу XVI ст.). *Волинь–Житомирщина* : Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. 2010. № 22 (I). С. 114–125.
10. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше : уклад М. Номис / упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. 768 с.
11. Селиверстова О. И. Русская пословица в пареміологическом пространстве: стабільність и вариативность (лингвистический аспект) : автореф. дис. ...докт. філол. наук : спец. 10.02.01 / Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург, 2010. 48 с.
12. Сергиєнко О. С. Вариантность чешских и словацких пословиц : автореф. дис. ...канд. філол. наук / Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург, 2010. 23 с.
13. Універсальний словник української лексики. Синоніми, антоніми, омоніми / укл. Нечволод Л. І., Бездітко В. І., Паращич В. В. Харків : Торсінг плюс, 2009. 768 с.
14. Франко З. Т. Варіантність, чи територіальна відмінність української літературної мови. *Українська історична та діалектна лексика* : зб. наук. пр. Вип. 2. Київ : Наукова думка, 1995. С. 69–178.
15. Царалунга І. Б. Варіативність староукраїнської мови у творах Г. Смотрицького. *Філологічні студії. Наук. вісн. Криворізь. держ. пед. ун-ту* : зб. наук. пр. Кривий Ріг : КДПУ, 2011. Вип. 6. С. 684–689.

References

1. Dorofeev, Yu. V. (2012). *Lynhvystycheskyi funktsyonalizm y varyatyvnost yazyka* [Linguistic functionality and variations in speech] : monograph. Symferopol : Tavryda, 306 (in Russ.).
2. Yermolenko, S. Ya., Bybyk S. P., Kots T. A. ta in. (2013). *Literaturna norma i movna praktyka* [Literary norm and speech practice] : monograph. Kyiv : Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy, 320 (in Ukr.).
3. Zaitseva, O. M. (2017). Variantni fonetychni yavyscha y variantnist orfoepichnykh ta fonetychnykh norm u movi suchasnykh ukrainskykh teleperedach [Variation phonetic phenomena and varied orphoeptic and phonetic norms in modern Ukrainian TV productions]. In : *Naukovyi visnyk kafedry YuNESKO KNLU. Seriya «Filolohiia, pedahohika, psykhologhiia»* : zb. nauk. prats [Scientific selection of the KNLU UNESCO chair. Series for Philology, pedagogics, psychology : selection of scientific works]. Kyiv : Vydavnychy tseentr KNLU. 35, 256–263 (in Ukr.).
4. Zarinova, M. V. (2020). *Leksychna variantnist v ukrainskii literaturnii movi kintsia XIX – pochatku XX stolit* [Lexical variations in the Ukrainian literary speech of the late 19th – early 20th century]. Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). Kyiv, 211 (in Ukr.).
5. Koloyiz, Zh. V., Maliuha N. M., Sharmanova N. M. (2014). *Ukrainska paremiolohiia : navchalnyi posibnyk dlia studentiv filolohichnykh spetsialnostei vyshchykh navchalnykh zakladiv* [Ukrainian proverbs : textbook for philology students in universities]. Kryvyi Rih : KPI DVNZ “KNU”, 349 (in Ukr.).
6. Kots, T. A. (2016). Yavyshe variantnosti v istorii literaturnoi movy. [Variation phenomenon in the history of the literary language]. In : *Ukrainska mova [Ukrainian language]*. 2, 82–91 (in Ukr.).
7. Matviyas, I. G. (1998). *Varianty ukrainskoi literaturnoi movy* [Variants in the Ukrainian literary language] : monograph. Kyiv : Veles, 162 (in Ukr.).

8. Mishkur, V. H. (2012). Yavysheche variantnosti u paremiiakh z animalistychnym komponentom [The phenomenon of variation in proverbs with animalistic component]. In : *Studia linguistic : zbirnyk naukovykh prats KNU* [*Studia linguistic : selection of scientific works KNU*]. 6, 160–164 (in Ukr.).
9. Moysiyenko, V. (2010). Variatyvnist u staroukrainskii literaturno-pysemnii movi (na prykladi tekstiv pivnichnoukrainskoho arealu XVI st.) [Variations in old-Ukrainian literary written speech (based on North Ukraine 16th century texts)]. In : *Volyn-Zhytomyrshchyna : Istoryko-filolohichni zbirnyk z rehionalnykh problem* [*Volyn-Zhytomyrshchyna : historic and philological selection on regional problems*]. 22(I), 114–145 (in Ukr.).
10. Nomys, M. (Conductors) (1993). Ukrainski prykazky, prysliv'ia i take inshe / uporiad., prymit. ta vstupna st. M. M. Paziaka [Ukrainian proverbs, sayings and the like / arranged, commented and introduced by M. M. Pazyaka]. Kyiv : Lybid, 768 (in Ukr.).
11. Seliverstova, O. I. (2010). Russkaya poslovica v paremiologicheskoy prostranstve: stabil'nost' i variativnost' (lingvisticheskij aspekt) [Russian proverb in the proverb sphere: stability and variation (linguistic aspect)]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Sankt-Petersburg, 48 (in Russ.).
12. Serhiyenko, O. S. (2010). Variantnost' cheskih i slovackih poslovic [Variations in Czech and Slovakian proverbs]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Sankt-Petersburg, 23 (in Russ.).
13. Nechvolod, L. I., Bezditko V. I., Parashchych V. V. (Conductors) (2009). Universalnyi slovnyk ukrainskoi leksyky. Synonimy, antonimy, omonimy [Universal dictionary of Ukrainian lexical stock. Synonyms, antonyms, homonyms]. Kharkiv : Torsinh plus, 768 (in Ukr.).
14. Franko, Z. T. (1995). Variantnist, chy terytorialna vidminnist ukrainskoi literaturnoi movy [Variations, or territorial differences in Ukrainian literary speech]. In : *Ukrainska istorychna ta dialektna leksyka: zb. nauk. prats* [*Ukrainian historic and dialect word stock : selection of scient. works*]. Kyiv : Naukova dumka, 2, 169–178 (in Ukr.).
15. Tsaralunha, I. B. (2011). Variatyvnist staroukrainskoi movy u tvorakh H. Smotrytskoho [Variations in the old-Ukrainian language in H. Smotrytsky's writings]. In : *Filolohichni studii. Naukovi visnyk Kryvorizkoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu : zb. nauk. pr.* [*Philological studies. Scientific Bulletin of Kryvyi Rih State Pedagogical University : collection of scientific works*]. Kryvyi Rih : KSPU, 6, 684–689 (in Ukr.).

H. I. MARTYNOVA, Yu. V. PAVLYUK. LEXICAL VARIATIONS IN THE PROVERBS OF MID UPPERDNEPER AREA (BASED ON THE SELECTION BY MATVIY NOMYS)

Summary. Introduction. The article deals with lexical variations in the proverbs of Mid UpperDnieper are based on the original 19th century selection of proverbs by Matviy Nomys.

Purpose. The purpose is to distinguish and depict lexical variations of the proverbs in the Mid UpperDnieper area that had been enclosed in Matviy Nomys's «Ukrainian proverbs, sayings and the like» that is an original proverbs selection of the mid 19th century as the one that is shaping their locality in the Ukrainian linguistic continuum.

Results. According to the particulars of the varying components, the paper distinguishes between synonym variants and instant variants. За особливостями варіативних компонентів вирізняє варіанти-синоніми та безпосередньо варіанти. Lexically varied are those components belonging mostly to independent parts of speech, those to represent various grammatical meanings, the ones of subjectivity, non-processing and processing nature, meanwhile being the same part of speech or joining different lexical and grammatical classes. Most variation units under analysis are nouns, adjectives, verbs, sometimes pronouns and adverbs. It was admitted that while changing one or two proverb constituencies for different variants the speakers retain the same meaning of the proverb. Within variations components one can spot those verified both as specific names differing from literary normal units and referring to the Ukrainian literary speech.

Originality. The paper originally represents the lexical variations of proverbs in the Mid Upper Dnieper area caused by the variety of lexical stock in the familiar speech, the results of the inter dialectal influence and special features of the native speakers dialects.

Conclusions. Lexical variations of proverbs depicted in the Mid UpperDnieper dialects are quite numerous and are represented by different lexical equivalents in similar syntactic structures, some of them being synonyms and others instant variants. Within variations components some are distinguished both as specific and differing from literary normal names and those that refer to the Ukrainian literary speech.

Key words: variation, lexical variety, proverb, synonyms, instant variations.

Надійшла до редакції 08.09.20
Прийнято до друку 10.10.20